

ба активізувати заходи з розробки механізмів удосконалення навчально-виховного процесу майбутніх правників. І в цьому контексті ситуація, коли концептуально розвиток юридичної освіти на державному рівні розглядається винятково в межах Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2001 року № 344 [2, с. 31] не може задовольняти наявні потреби не тільки вищої школи, а й суспільства взагалі. Адже очевидно, що витоки наявних труднощів і, як наслідок, механізми їх подолання лежать не тільки в площині безпосередньої організації освітнього процесу, зокрема в рамках шкільної освіти, а й мають більш широке підґрунтя, яке пов'язане з проблемами в соціально-економічній ситуації в цілому. І тому, на нашу думку, тільки комплексний державний підхід до проблеми формування компетентних, висококваліфікованих фахівців у галузі юриспруденції, може й повинен стати надійною запорукою вкрай потрібного підвищення рівня правосвідомості не тільки безпосередньо правозастосовчих інституцій, а й, безумовно, всього населення.

Література

1. Галузевий стандарт вищої освіти України за спеціальністю 6.060200 «Правознавство», напряму підготовки 0601 «Право» кваліфікація «Бакалавр з права»: проект / розроблено відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 04.03.1998 № 86 за участю робочої групи Національною юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

2. Про затвердження Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 року: Постанова КМУ від 10 квітня 2001 р. // Офіційний вісник України. — 2001. — № 15. — Ст. 33.

В. В. Костицький, д-р. юрид. наук, проф.,
чл.-кор. АПРНУ,
директор Юридичного інституту НАУ

ПИТАННЯ ПРЕДМЕТУ ТА ПРИНЦИПІВ ПОВІТРЯНОГО ПРАВА: ЕКОНОМІЧНИЙ ПАТРІОТИЗМ ЯК ПРИНЦИП ПРАВА

1. Правова система кожної країни включає такі структурні одиниці, як галузі права і перебуває у постійній динаміці. Поряд із традиційними галузями права, зокрема, такими як конститу-

ційне, цивільне, кримінальне, адміністративне, фінансове, трудове, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне, господарське процесуальне право формуються і утверджуються інші галузі права. Сьогодні загально визнаним є виокремлення такої комплексної галузі права, як екологічне право, продовжуються дискусії щодо подальшого розвитку господарського права як самостійної галузі права.

Під системою права розуміють або систему правових норм, або правові норми і правові відносини, або ж побудову права як нормативного утворення та співвідношення правотворчості і застосування права [1]. На відміну від правової системи як сукупності усіх правових явищ система права включає галузі права та інститути права. Галузь права об'єднує відносно самостійну сукупність норм права, які регулюють однорідні суспільні відносини. Великі галузі права можуть об'єднувати як інститути права, так і більші угруповання — підгалузі права, тобто сукупності правових норм, що регулюють суспільні відносини одного виду (банківське, бюджетне право у складі галузі фінансового права). Інститут права — це об'єктивно обособлена всередині однієї або кількох галузей права сукупність взаємозв'язаних норм, які регулюють невелику групу суспільних відносин одного виду або сторони суспільних відносин [2, 3]. Інститути права у даному контексті можуть бути або галузеві або міжгалузеві.

І, нарешті, найменшою структурною складовою у системі права є правова норма — конкретне правило поведінки, установлене або санкціоноване і забезпечуване державою. Норму права можна порівнювати з молекулою речовини. Молекула — це найменша складова речовини, яка зберігає властивості цієї речовини. Молекула води, яка складається з двох атомів водню та одного атома кисню, є водою, а два атоми водню або атом кисню мають інші у порівнянні з водою властивості. Норма права — це найменша частинка права, яка зберігає властивості і особливості права.

Як сукупність правових норм система права не співпадає із системою законодавства. Так, екологічне право на відміну від екологічного законодавства як системи нормативно-правових актів, що регулюють еколого-правові відносини, включає еколого-правові норма, у тому числі норми права, що містяться в актах екологічного законодавства, а також і норми права, що входять до складу нормативно-правових актів як джерел інших галузей законодавства.

Проф. С. С. Алексєєв ділить всі галузі права на три групи: 1) базові, які охоплюють конституційне право, три головних матеріальних галузі — цивільне, адміністративне, кримінальне право, а також відповідні їм три головні процесуальні галузі права — цивільно-процесуальне, адміністративно-процесуальне та кримінально-процесуальне право; 2) спеціальні галузі права, у яких правові режими модифіковані до певних сфер суспільного життя — трудове, земельне, фінансове право, сімейне, кримінально-виконавче право; 3) комплексні галузі права, для яких характерне поєднання інститутів різних галузей права — право прокурорського нагляду, екологічне право (останнє на думку С. Алексєєва тільки формується), інформаційне право, підприємницьке право. Незважаючи на очевидну небезспірність такого умовного поділу галузей права на основні та спеціальні (до основних можна було б віднести, наприклад, фінансове право, у якому знаходимо такі базові визначення особливостей правового режиму, як підгалузі — податкове чи бюджетне право), можна прийняти цю схему для подальшого розгляду питання про предмет і метод правового регулювання як основу поділу системи права на галузі.

2. Загальновизнано, що предметом правового регулювання є суспільні відносини, на які спрямовує свій регулюючий вплив право. Ряд вчених вважають, що предметом правового регулювання є тільки поведінка окремого індивіда [4]. А. В. Поляков частково погоджується з таким твердженням, посилаючись на те, що предметом правового регулювання є суспільні відносини, які регулюються через поведінку суб'єктів цих відносин. Проте, не завжди правовим регулюванням охоплюється поведінка суб'єкта права, право може встановлювати принципи, цілі, у зв'язку з чим ми і виділяємо у праві норми-цілі і норми-принципи.

Тому більш вірно буде говорити про те, що предметом правового регулювання є найбільш важливі та суспільно-значимі відносини, які потребують визначення у якості загальних норм, певних правил. Предметом правового регулювання екологічного права є суспільні відносини з охорони довкілля у цілому та життя і здоров'я людини від негативного впливу, охорони та раціонального використання природних ресурсів, захисту екологічних прав і свобод людини, права власності на природні ресурси та забезпечення екологічної безпеки. Предметом повітряного права зараз неоправдано визнаються відносини, що складаються в авіаційній сфері. Ймовірно, що таке розуміння предмету повітряного права обумовлене сферою дії Повітряного кодексу України, прийнятого у 1993 році. Зараз готується нова редакція Повітряного кодексу

України. Як і в радянські часи підготовка проектів нормативно-правових актів покладається на центральні органи державної виконавчої влади. Правда, до Верховної Ради України вноситься багато авторських проектів законів, підготовлених вченими та працівниками різних галузей суспільного життя. Але у випадку з Повітряним кодексом, підготовку якого здійснювали державні органи управління цивільною авіацією, ми отримали фактично авіаційний кодекс, що і встановлено у статті 2 Повітряного кодексу України «Сфера дії Повітряного кодексу України»: «Повітряний кодекс України регулює діяльність користувачів повітряного простору України з метою задоволення інтересів України та її громадян і забезпечення безпеки авіації» Повітряним простором України стаття 1 цього кодексу проголошує частину повітряної сфери, що розташована над суходолом і водною територією України, в тому числі над її територіальними водами (територіальним морем).

Предметом правового регулювання формованої підгалузі екологічного права, що отримала «робочу» назву «атмосфероохоронне» право є відносини, пов'язані з охороною атмосферного повітря, яке у Законі України «Про охорону атмосферного повітря» визначене як «життєво важливий компонент навколишнього природного середовища, який являє собою суміш газів, що знаходяться за межами жилих, виробничих та інших приміщень». Закон України «Про охорону атмосферного повітря», на відміну від інших актів в екологічного законодавства, не містить статті, яка б визначала атмосферне повітря як природний об'єкт або природний ресурс, як це передбачено статтею 13 Конституції України, а тому і не врегульовує питання використання атмосферного повітря як природного ресурсу, причому, ні права загального безоплатного природокористування, ні права платного природокористування для виробничих потреб не встановлено. Тому вдихаємо атмосферне повітря як умову життя незаконно, хоч маємо природне і невід'ємне право на життя незалежно від його юридичного закріплення та на підставі статті 3 Конституції України, а також природне і невід'ємне право вдихати повітря маємо незалежно від його закріплення у законі.

Атмосферне повітря, яке знаходиться у межах території України, відповідно до статті 13 Конституції України є об'єктом права власності Українського народу, а суверенітет України відповідно до статті 2 Конституції України поширюється на всю її територію, у тому числі і на атмосферне повітря. Стаття 1 Повітряного кодексу України встановлює, що Україні належить повний і ви-

ключний суверенітет над повітряним простором. Якщо «повітряний простір» та «атмосферне повітря» були б взаємозамінними та синонімічними поняттями, то проблема суверенітету тут була зрозуміла. Однак розвиток атмосфероохоронного законодавства як сукупності правових актів, що регулюють відносини з охорони повітря від забруднення, у тому числі і шумового, призвів до того, що конституційне право власності на атмосферне повітря de-facto звелось до права власності на хімічний склад повітря. Атмосферне повітря перебуває у постійному русі. Визнання права власності на хімічний склад повітря є дуже відповідальним для держави, оскільки передбачає відповідальність власника за шкоду, яка може бути заподіяна життю і здоров'ю людей, відповідальність держави за міжнародним правом, однак сучасні досягнення науки не завжди дають можливість відповідати на питання про «внесок» економіки тієї чи іншої держави у забруднення атмосферного повітря та сумарний ефект усіх забруднень — і принесених з території інших держав, і тих, що потрапили в атмосферу в результаті викидів підприємств і транспорту України.

Таким чином, право використання повітря та його правова охорона виявилися відірваними одне від одного на відміну від установлених в інших галузях (земельне право) чи підгалузях, що разом складають комплексну галузь екологічного права. До цього часу ні в кого не виникало бажання розділити підгалузь надрового права на власне надрове право як підгалузь екологічного права та гірниче право, яке б регулювало відносини щодо використання надр. Морське право, як відомо, включає норми права, що охоплюють правове регулювання відносин як з використання моря для транспортних потреб, так і охорони моря. У майбутньому цим шляхом мав би піти і розвиток міжнародного повітряного права.

Очевидно, що предметом правового регулювання повітряного права має бути увесь комплекс суспільних відносин, пов'язаний як охороною хімічного складу та попередженням шумового «забруднення» повітря, так і з його використанням, причому, не тільки для транспортних потреб авіації, але й для розміщення висотних об'єктів та об'єктів, пов'язаних з обслуговуванням авіації, а також використанням атмосферного повітря у якості природної сировини, як це має місце у діяльності заводів по виробництву азотних мінералів для сільського господарства. У такому випадку галузь законодавства, яку у деяких країнах (Франція, Польща) називають авіаційним правом, розглядалася б як комплексний міжгалузевий інститут, який охоплював би норми перш за все повітряного, а також господарського, адміністративного, цивіль-

ного, трудового права та транспортного законодавства. Наука повітряного права могла б зайняти відповідне місце у системі повітряного права, а останнє логічно входило б до природноресурсового комплексу у системі екологічного права. Це надало б можливість забезпечувати систематизацію юридичної науки, у тому числі вирішити питання про «приписку» повітряного права до спеціальності 12.00.06. «земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право», не виключаючи, правда, можливості підготовки накових робіт, зокрема, дисертаційних у рамках спеціальностей «12.00.07. адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» та «12.00.04. господарське право і господарський процес». Одночасно вирішилося б питання про навчальну дисципліну «Повітряне право України» як комплексний курс, що охопив би усі вище названі проблеми.

3. Підставами поділу права на галузі є окрім предмету і метод правового регулювання. Метод правового регулювання — це система притаманних для тієї чи іншої галузі права юридично значимих засобів та інструментів, за допомогою яких здійснюється вплив на поведінку суб'єктів права, «приводиться» в дію правова норма. Метод правового регулювання має свою структуру: встановлення меж регульованих відносин, ухвалення відповідних нормативно-правових актів, що регулюють поведінку суб'єктів права, наділення учасників суспільних відносин правоздатністю та дієздатністю, визначення меж відповідальності за порушення цих установлень [5]. Для конкретних галузей права притаманні окрім загального методу правового регулювання і спеціальні методи правового регулювання. Назвемо імперативний метод (метод владних приписів, що містять в основному норми-заборони), який використовується в основному в адміністративному та кримінальному праві.

В системі екологічного права імперативний метод використовується для встановлення, певних заборон, лімітів використання та лімітів забруднення довкілля, режиму природно-заповідних об'єктів і т.п. У повітряному праві імперативний метод має особливо широке застосування як основний у забезпеченні організації та безпеки польотів.

Диспозитивний метод (можливість суб'єктів вибрати варіанти поведінки у межах, встановлених чи не заборонених правом. Цей метод більше властивий для цивільного права, міжнародного приватного права, господарського права. У системі екологічного права диспозитивний метод є менш поширеним і використовується у правовому регулюванні договорів на використання при-

родних ресурсів. Метод заохочення застосовується в адміністративному, трудовому праві.

У системі екологічного права цей метод застосовується у формі регулювання розмірів ставок платежів за визначені лімітами та дозволами обсягів природокористування, державній підтримці природоохоронних заходів підприємств.

Методи переконання і примусу використовуються в адміністративному, екологічному та повітряному праві. Назвемо тут, наприклад, зупинення чи припинення діяльності підприємства у випадку порушення приписів норм екологічного права, обмеження чи заборона польотів.

4. На нашу думку, традиційного використання предмету і методу правового регулювання як критеріїв для розмежування структури права на галузі та визначення достатності віднесення правового масиву до сформованої галузі права недостатньо. Тут до уваги також треба брати і принципи права. Принципами права вважають його основні начала, вихідні положення та ідеї, які є універсальними та визначають особливості формування, розвитку та функціонування права, а також зміст і особливості правового регулювання [6, 7]. Принципи права поділяють політичні, ідеологічні, морально-етичні, релігійні, соціальні, економічні та юридичні. У залежності від їх ролі у формуванні права принципи права поділяються на загальноправові, міжгалузеві та галузеві. В числі загальноправових принципів назвемо принцип пріоритету природних прав людини в системі права, принцип рівності усіх громадян перед законом, демократизму, справедливості, принцип юридичної відповідальності. Навіть серед загальноправових принципів принцип поділу права на публічне і приватне право є першим свідченням того, що в основі поділу права на галузі і підгалузі має лежати не тільки предмет і метод правового регулювання, але й принципи права.

Якщо міжгалузеві принципи права проявляються у кількох галузях права, то галузеві є властивими для даної галузі права. Так, спеціальними для галузі екологічного права є пріоритет охорони життя і здоров'я людей, поєднання екологічних та економічних інтересів суспільства, раціональне використання природних ресурсів, гласність, платність природокористування, басейновий принцип природокористування, принцип «забруднювач платить». Для повітряного права притаманні такі принципи, пріоритет охорони життя і здоров'я людини, охорона ті раціональне використання атмосферного повітря, принцип «забруднювач платить», платність використання повітряного простору для авіаперевезень та інші.

В епоху глобалізації відбувається процес інтернаціоналізації права, який проявляється у гармонізації правових норм та правових систем, а також у використанні принципів права, які стали загальносвітовим надбанням. До них належать принципи пріоритету прав людини та взаємної відповідальності держави і особи, принцип доступу до правосуддя та інші.

5. Важливим для розуміння суті глобалізації є аналіз впливів, що їх зазнає у нових умовах держава, яка значною мірою змінює свої функції по відношенню до суспільства. У розвитку глобалізації державам належить скоріше пасивна роль. Зростаюча кількість недержавних суб'єктів економіки і політики перебирає на себе певні функції, які раніше виконувалися державою. Глобалізація обумовлює консолідацію держав у вирішенні наднаціональних проблем, веде до зміни ролі держави в економіці, відношення між нею і незалежними господарюючими суб'єктами. Глобалізація не означає втрату суверенітету держави, однак збільшує число функцій, виконання яких делегується наднаціональним органам чи союзам держав.

Одним із економічних законів, що описує як економічні, так і частково соціальні, історичні, політичні, правові та морально-психологічні особливості глобалізаційних процесів, є закон перманентної концентрації капіталу [8].

Для забезпечення гармонізації національної та глобальної економіки держава вже тепер повинна розробити стратегію ефективного входження України у глобальний світ, яка має базуватися на поєднанні принципів відкритості економіки із захистом внутрішнього ринку, аналізі державних, регіональних та галузевих концепцій і програм соціально-економічного розвитку у співставленні із загальною ситуацією на світовому ринку і перспективами інтеграції України у світову економіку, гармонізації норм законодавства України з міжнародними нормами та правилами.

В основу цієї стратегії має бути покладена політика економічного патріотизму, яка абсолютно не суперечить ні принципам сучасного глобалізованого світового співжиття, ні інтеграційним намірам України. Сприяти позитивному впливу глобалізації на економіку України має розвиток законодавства з врахуванням стратегічних і тактичних цілей інтеграції України у світове співтовариство та пріоритетів української економіки, захисту українського ринку.

Як системне явище економічний патріотизм включає такі складові: державний протекціонізм, споживчий патріотизм, ідеологію економічного патріотизму, виробничий економічний пат-

ріотизм та партійно-політичну складову. Протекціоністська політика держави має поєднуватися із створенням рівних конкурентних та законодавчих умов для всіх суб'єктів господарювання незалежно від форм власності та походження капіталу — чи то український, чи іноземний. Протекціонізм обмежується пріоритетними галузями економіки та інтересами екологічної безпеки, національної безпеки.

Суб'єктами економічного патріотизму є держава та її органи, громадянське суспільство, соціальні групи та громадяни, власники підприємств, їх працівники та менеджмент, політичні партії та громадські організації, наукові школи, наукові інституції, вчені, суспільна еліта, державні, громадські та політичні діячі.

Економічний патріотизм має знайти своє правове закріплення як принцип права, стати основою правотворчості, знайти своє відображення у законах про нормативно-правові акти, про закони і законодавчу діяльність, у законах про Кабінет Міністрів України, про місцеве самоврядування, про місцеві державні адміністрації про центральні органи державної виконавчої влади, у бюджетному, податковому, митному, законодавстві та законодавстві про іноземні інвестиції. Цей правовий принцип міг би знайти своє закріплення також у таких нормативно-правових актах програмно-політичного характеру, як Основи зовнішньої та внутрішньої політики держави, Законі України «Про економічну самостійність України» та інших нормативно-правових актах.

Як принцип повітряного права економічний патріотизм передбачає використання суверенного повітряного простору України з врахуванням інтересів Українського народу, реалізацію платності використання повітряного простору, державний протекціонізм у розвитку цивільної авіації та авіабудування, що не суперечить можливостям залучення на український ринок авіаперевізників кращих досягнень світового авіабудування.

Література

1. *Тихомиров Ю. А.* Публичное право: Учебник. — М.: БЕК, 1995. — с. 211.
2. *Общая теория государства и права: Академический курс в 2-х томах.* Т. 2. Теория права. Под ред. проф. М. Н. Марченко. — М.: Зерцало, 1998. — с. 233.
3. *Теорія держави і права: Навчальний посібник // За загальною редакцією В. В. Копейчикова і С. Л. Лисенкові.* — К.: Юрінком Інтер, 2002. — С. 200.

4. Див. про це: *Поляков А. В.* Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций. — СПб.: Издательский дом С.-Петербургского гос. ун-та, 2004. — С. 632.

5. Общая теория государства и права: Академический курс в 2-х томах. Т. 2. Теория права. Под ред. проф. М. Н. Марченко. — М.: Зерцало, 1998. — С. 235.

6. Юридична енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2003. — Т. 5. — С. 129; Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Т. 2. Теория права. Под ред. проф. М. Н. Марченко. — М.: Зерцало, 1998. — С. 22.

7. Теорія держави і права: Навчальний посібник // За загальною редакцією В. В. Копейчикова і С. Л Лисенкові. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — С. 134.

8. *Костицький В. В.* Закон перманентної концентрації капіталу. — К.: Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи. — 2003. — 273 с.).

Г. О. Андрощук, канд. екон. наук, доц.,
головний консультант
Комітету з питань науки і освіти
Верховної Ради України

ЮРИДИЧНА ОСВІТА В США: ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Юридична професія в США — це соціально впливова, престижна, самоврядна, масова і дохідна професія. Юридична освіта є одним із її стрижнів. Нині в Україні формується нове покоління юристів. Навчаючись свого, воно не повинно цуратися чужого — іноземного досвіду. Таким, зокрема є досвід юридичної професії та освіти в США.

Вимоги до юридичної професії і ступінь доктора права. Сьогодні освіта, здобута в юридичній школі США, є лише засобом опанування юридичної професії. Основною формою юридичних студій з часу прийняття Конституції і до ХХ ст. було навчання у професійних юристів. Томас Джефферсон (Thomas Jefferson), головний суддя при президентах Джоні Маршаллі й Абрахамі Лінкольні, «читав закон» і навчав учнів. У ХХ ст. Роберт Г. Джексон (Robert H. Jackson), генеральний адвокат за правління Франкліна Д. Рузвельта, а пізніше суддя Верховного суду США, започаткував професійну юридичну освіту, викладаючи